

Elżbieta Halina Nejman

S ł o w n i k
s t a r o p o l s k i

Szlachta Sieradzka XIX wieku
Herbarz

abrenuncjacja- zrzeczenie się majątku po otrzymaniu wiana,
abrys z *niem.* – plan architektoniczny
adamaszek – tkanina jedwabna z wrabianymi wzorami
akcydens – podarunek pieniężny
akta stanu cywilnego wprowadzone od maja 1808, duplikaty do akt, a unikatki na miejscu
alembik – naczynie do destylacji (oczyszczania) gorzałki
alkierz – izba narożna
alsztuch, halstuch z *niem.*, - chustka na szyję, krawat, opaska gardła
altembas – materia turecka jedwabna, grubo tkana ze złotem
amarant - ciemna czerwień przechodząca w fiolet
amelka – puszkawka w gotowalni, torba
angazanty – wielowarstwowe koronki przy rękawach
aniwersarz – rocznica,
arenda – dzierżawa
astrych – jastrych, podłoga z cegieł
attynencja – teren przyległy, przynależny,
baja – gruba tkanina wełniana na opończe
barchan – tkanina ścisła, bawełniana z lewej strony kosmata, z prawej gładka
barycz – targowisko, bazar
barwa – na sejmie 1776 uchwalono dla posłów mundury wojewódzkie o określonych kolorach, jednolite ubranie służby,
basarunek – nawiązka, nagroda dla pokrzywdzonych na ciele
beczka – miara objętości, od 1764 r = 72 garnce, od 1822 = 27 garnce
beneficjum – urząd kościelny z własnym uposażeniem
biele, bielka – futro z popielicy
biesaga – worek podróżny do przewieszania z tyłu i przodu
blech – blich, bielnik, miejsce do bielienia płótna,
blondyna – rodzaj koronki
blawaty – jedwabne materie, zrazu niebieskie, stąd nazwa
bram, bramka – listwa u szaty
brodnia - sieć na ryby, rodzaj włoka,
brzechwa – część strzały, bez grota
buława – symbol godności hetmańskiej
burgrabia – zastępca starosty grodowego, mianowany przez kasztelana, czuwał nad porządkiem, naprawami, sądził w drobniejszych sprawach, pilnował wykonania wyroków.
chechły – gęsty las trudny do przebycia,
chłopi – ludność poddana
ciarachy – grubsze odpady po młóceniu zboża
czeladz - służba gospodarska u szlachecka
cwelich, drelich – tkanina lniana na namioty, materace
cyc – tkanina bawełniana, zwana perkalem
dependent – pomocnik mecenasa, albo patrona w sądach
deputacja – grono posłów wybieranych do przygotowania projektów, lub innych czynności
deputat - wybrany przedstawiciel, do zasiadania jako sędziego w trybunale,
dezerta – z *łac.* deserere, opuszczać, miejsce oddalone,
dołoman, dołaman, dołoma – kurta zwierzchnia husarska
dominium – zwierzchność, panowanie, jurysdykcja
dominium directum – własność bezpośrednia,
donacja, rezygnacja – kupno, sprzedaż
dorobek – majątek nie odziedziczony

dożywocie – użytkowanie dóbr do śmierci, pani dożywotnia *domina advitalis*, nie mogła praw do dóbr odstępować, w zastaw oddawać, drzewa z lasów wywozić. Mogła dobra oddawać w dzierżawę.

draganek – szewron, naszyte na rękawie munduru

drelich, cwelich – tkanina lniana

dronka – materiał łupany z drewna

dziedziniec – plac w środku zamku

dukat – czerwony złoty = 20 zł w 1832 r.

dukt – linia graniczna

dylacja – odroczenie sprawy,

dymy – podatek zwany podymnym od budynków,

dywdyk – materia turecka z puchu kóz tybetańskich, na tle jedwabnym, na chustki, szale

dziesięcina – danina najpierw w naturze, potem w pieniądzu na utrzymanie; biskupa, plebana, biednych, kościoła

egzorta – modlitwa pogrzebowa,

ekonom – rządca na jednym folwarku

ekonomia królewska - *mense regiae* dobra stołu królewskiego

expens - wydatek

emfiteuza – dzierżawa dóbr na pewną ilość lat, z określonym czynszem

epigraf z greki – napis, sentencja

erekcja – założenie, fundacja kościołów itp.

ewikcja z łac. *evictio* – dawniej warunek, zabezpieczenie, poręka, ubezpieczenie sprzedawanej rzeczy, że jest legalnie nabyta, 2. prawo sądowe pozbawienia kogoś prawa własności rzeczy nabytej prawnie na rzecz kogoś innego.

falandysz – gatunek sukna holenderskiego, lub angielskiego

felpa – tkanina jedwabno-welniana, kosmata

flintpas – pas do noszenia broni palnej

forbot - koronka

gać – grobla z faszyny

gierada, szczebrzuch – rzeczy, które panna w posagu wnosi

głównia- brzeszczot, klinga

gmina – niższy stan ludności miejskiej, wiejskiej, gromada, tłum, wiejska część powiatu zarządzana przez wójta

gmina – obszar administracyjny, kilka wsi z wójtem, kompetencje; prowadzenie ksiąg ludności, wydawanie świadectw, paszportów, kontrola szarwarku, chwywanie złoczyńców, sądownictwo patrymonialne, bezpieczeństwo publiczne, stan dróg, mostów itp.,

gołota – człowiek nie osiadły, nie posiadający mienia

grabarka- drobne gałęzie, szyszki, grabione igliwie,

hamernia – huta,

hiberna – opłata na żywność dla wojska

indagacja – dochodzenie, badanie

indukt – wywiedzenie sprawy w sądzie, replika - głos drugi, czyli obrona

indygenat – przyjęcie szlachcica cudzoziemca do szlachectwa polskiego

inskrypcja – umowa, kontrakt, transakcja wpisana do ksiąg wieczystych

instygator - prokurator

intrata – dochód, przychód

intercyza – umowa przedmałżeńska,

intromisja – urzędowe wprowadzenie w posiadanie dóbr

igres – wejście, wstępowanie, uroczysty wjazd

inwentarz – rejestr, spis

jarzyna – zboże jare,
jata, jatka –buda kupiecka, namiot
jurydyka – sady grodzkie, obszar w mieście wyłączony spod władzy miejskiej,
jutrzyna, móg, staje – przestrzeń, którą może zorać para wołów w jeden dzień
kahał – gmina wyznaniowa żydowska,
kaduk – spadek bezdziedziczny,
kamlot, czamlet – tkanina z włosów kozy angielskiej, lub wełny
kanon – opłata roczna od dzierżaw wieczystych, handlu, rzemiosła,
karabela - szabla krzywa, wąska, cienka i lekka bez kabłąka przy rękojeści, do stroju uroczystego, bogato zdobiona,
karabon – wóz czarna skórą obity
karacena – zbroja z łusek naszytych na skórę
karawaka – krzyż o dwu poprzecznych ramionach, przeciw morowemu powietrzu
karwasz - nałokietnik w zbroi
karmazyn – karmin, szkarłat
kartun – tkanina bawełniana
karoca – duża kareta
kasztelan administrator grodu i terenów wokół niego, pobierał podatki, daniny, utrzymywał porządek, pierwotnie sprawował sądy w imieniu monarchy, potem była to tylko nazwa urzędu, a kasztelan dowodził pospolitym ruszeniem, a w czasie pokoju zastępował wojewodę. Wraz z wojewodami wchodził w skład senatu. Nie wolno było im sprawować innych urzędów ziemskich, ani posiadać starostw grodowych,
kir – grube sukno szare, lub czarne używane do żałoby
kitaj – płótno bawełniane, chińskie, cienkie, glansowane
kitajka – tafta, tkanina jedwabna chińska
kmieć – włościanin swobodny, lokowany na prawie niemieckim, ale uzbrojony
kolator – fundator kościoła i jego uposażenia i utrzymywania
kolczuga – zbroja z kółek metalowych
kolokacja – pierwszeństwo w wypłacie należności z dóbr dłużnika
kołczan - pochwa na strzały, ta część sajdu w której są strzały,
komendarz - administrator
komisarz - kontroler klucza dóbr
komora – izdebka, schowek
komornik – chłop bezrolny pozostający na usługach dziedzica, za otrzymywane mieszkanie, ogród. Inaczej zagrodnik, ogrodnik
komornik – zastępca, pomocnik urzędnika,
kondemnata – wyrok zaoczny w sądzie
konfraternia – bractwo, towarzystwo,
konsens – zezwolenie,
kontygens liwerunkowy – podatek na wyżywienie wojska, od Ks. Warsz. do 1866
kontrowers – spór o granicę
konwent - zgromadzenie
konwisarz – rzemieślnik wyrabiający naczynia z cyny
kopa – 60 sztuk
kopieniak – płaszcz od deszczu bez rękawów
kord – miecz krótki, prosty
kordon – sznur przy czapkach żołnierskich
królewsczyzny; *bona regalia* dobra koronne – dochody króla.
Po zniesieniu zakonu Jezuitów w 1773 r. dobra przeznaczono na *fundusz edukacyjny*.
krzynów, krzynówek – misa drewniana

kuczbaja – kosmata wełniana materia
kulbaka – łęk u siodła, albo siodło całe z drewna
laderwerki – części rzemienne oporządzenia żołnierza; pendent, bandolier, flintpas
laudum – jednomyślna uchwała sejmiku
lecha – szeroki zagon, grzęda
lesz, zamesz – skóra miękko wyprawiona
liber beneficjorum – spis funduszków kościelnych
libertacja – zwolnienie od ciężarów publicznych
liczo – nie do pary, nieparzysty, zły, cetno – parzysty
limita – odłożenie, odroczenie, zawieszenie
łęk –siodło polskie z dwiema kulami
łyk –mieszczanin, od koloru ubrania z włókien konopnych, żółto gorących
magierka – czapka węgierska, batorówka
magistrat – władza zarządzająca miastem
manifest – zażalenie wniesione do akt sądowych
meszne – dochód księdza za odprawianie mszy,
mora – tkanina jedwabna mieniąca się
nobilitacja – nadanie szlachectwa,
oblata - przeniesienie aktu z niewłaściwych ksiąg do właściwych, ustne podanie sprawy do akt sądowych
oficjalista – prywatny urzędnik dworski
olstro – futerał skórzany na pistolety,
onegdaj – przedwczoraj,
opłotki – droga między płotami,
oprawa - suma równa posagowi, zapisywana żonie przez męża, na jego majątku, służyła wdowie za dożywocie,

order Orła Białego ustanowił August II 1 listopada 1705 r.

order św. Stanisława Biskupa Męczennika ustanowiony 7 maja 1765 r. przez króla Stanisława Augusta miał jedną klasę i był przeznaczony dla tych którzy jeszcze nie nabyli praw do orderu Orła Białego. Nadawany był również przez Fryderyka Augusta, różnił się wprowadzeniem drugiego prążka po brzegach wstęgi. Cesarz Aleksander I obejmując w posiadanie Królestwo Polskie 1 grudnia 1815 r. pozostawił order św. Stanisława, lecz podzielił go na cztery klasy *pragnąc rozciągnąć odznaki Naszego ukontentowania do większej liczby urzędników i obywateli celujących w służbie krajowej i przywiązaniem ku Naszey osobie i przez szlachetne ustąpiowanie tychże odznak wzbudzić szlachetne ubieganie się.* (*Miesięcznik Heraldyczny 1930 nr 5, s.98*)

order Virtuti militari ustanowiony został przez króla Stanisława Augusta w 1792 r. jako odznaka zasługi wojskowej. Dzieli się na klasy; klasa I, wielka wstęga niebieska na niej krzyż komandorski, klasa II Krzyż komandorski, III- cia Krzyż kawalerski czarno emaliowany, klasa IV –ta Krzyż złoty, klasa V Krzyż srebrny,

ordynaryjny – zwyczajny, lichy, tandetny,

osep – danina w ziarnie
ozdownia, ozd – suszarnia słodu, mielcuch
palatynka – futro na szyję
pałac – kamienica murowana o dwu piętrach
pałasz – broń podobna do szabli, ale mniej zakrzywiona
pantalion – rodzaj fortepianu wynaleziony przez Pantaleona Hebenstreita w Saksonii w 1697
pańszczyzna – zapłata w robociznie za użytkowaną ziemię. Mogła być ręczna, lub bydelna, czyli sprzężajna, wykonywana zaprzęgiem konnym, albo wołami. Została całkowicie zniesiona z dniem 1 października 1861 r. i zamieniona na czynsz pieniężny. W 1828 roku pańszczyzna wynosiła: za dzień powinności sprzężajnej rachowano; zaoranie 200 prętów, lub zredlenie 300, wyoranie bruzd na 5-6 morgach, wywóz gnoju 4-5 fur na 300 prętów. Dzień sprzężajny oceniano na 24 grosze, pieszy 12 groszy.
papier stemplowy – ustanowiony w 1775 r. na sejmie, do czynności sądowych, podań, nominacji, świadectw, itp.,
parask – sklep, piwnica
part – grube płótno konopne, lub lniane
pasamonik – szmuklerz wyrabiał taśmy ozdobne, pasy, paski i frędzle
patron – obrońca przed sądem, adwokat
pieczysko – pogorzelnisko
poddaństwo zniósł w 1807 r. konstytucja Ks. Warszawskiego, a wprowadził ukaz z 6 czerwca 1846 r. uznając włościan wieczystymi dzierżawcami posiadanych gruntów pod warunkiem dopełnienia z nich powinności.
podwórze – plac z budynkami dworskimi
porękawicze – podarunek dla żony sprzedawcy, dawany przez kupującego
propinacja – prawo sprzedaży wódki, szynkowanie,
prowent – dochód z folwarku, wsi, zakładu przemysłowego
przysiek – drewniana skrzynia zasobowa na zboże,
przyszwa – stopa,
referendarz – urzędnik przyjmujący prośby i referujący je kanclerzowi, dla przedstawienia następnie królowi,
repertorium – skorowidz, wykaz, rejestr,
repozytorium – od łac. *reponere* odkładać, miejsce do przechowywania,
robacja – rejestrowanie w księgach gotowego pisma,
robron z franc. *robe ronde* – suknia kobieca
ruble – wprowadzone do obrotu w 1842 roku, wartość 1 rbs-6,7 zł.
sajdak – kołczan, pojemnik na łuk i strzały
samowtór – we dwóch, samotrzeć we trzech ,
sądek – beczka dłubana do zboża
sepet – skrzynia
sepultura – świadectwo zgonu
siąg, siążeń, sąg – długość rozciągniętych rąk, miara ściętego drewna,
skartabell – szlachcic nowo kreowany,
smuszki – futro z młodych baranków,
staje – około 100 kroków
starostwo
strzała – to belt, czyli żeleźce i brzechwa czyli drzewce długości około 3 stóp
surrogator – zastępca podkomorzego i innych urzędników, w Wielkopolsce burgrabia
suscepta – przyjmowanie zeznań do ksiąg wieczystych,
szarwark – robocizna publiczna najczęściej do naprawy dróg, grobel, mostów,
szarza, szarzyzna – szare sukno

szwoleżerowie – w 1807 roku, pułk gwardii składający się z Polaków z arystokracji, (pułk lekkokonny w składzie; kapitan, 4 poruczników, rachmistrz, szef, 6 wachmistrzów, furier, 10 brygadierów, 97 szwoleżerów, 3 trębaczy, 2 kowale),

świerzopa – klacz

tafta – tkanina jedwabna

taradajka – prosta bryczka

tartak – młyn do cięcia drewna na tarcice i dyle

tas, tasz – buda kramarska płachtami okryta, kram pod namiotem z płótna

tejsak – torba na pistolety

tenuta – dzierżawa dóbr królewskich

tłoka – zbiegowisko, natłok ludzi, gromadna praca

towarzysz- rycerz-oficer, pocztowy to szeregowiec,

trakt – gościniec, droga handlowa

transsumpt – wypis z oryginału,

tryzna – nabożeństwo żałobne,

uniwersał – list królewski do narodu

urzędy ziemskie – w okresie od 1611-1793. Każda ziemia ma komplet 25 urzędów, są to w kolejności ich ważności; podkomorzy, starosta grodowy, chorąży, sędzia ziemski, stolnik, podczaszy, podsędek, podstoli, cześnik, łowczy, wojski większy, pisarz sądowy ziemski, miecznik, wojski mniejszy, skarbnik. Urzędami dygnitarskimi były; wojewoda, kasztelan, którzy wchodził w skład Senatu oraz sędzia ziemski.

Urzędy podstarościego i sędziego grodzkiego mogą być łączone w jeden urząd. Może być maksymalnie 3 komorników granicznych naraz. Liczba komorników ziemskich i burgrabiów grodzkich jest zależna od potrzeb danej ziemi, czyli ilości sporów granicznych, wykroczeń i przestępstw. Każdy powiat ma swego podwojewodzego. Każdy powiat, w którym znajduje się filia sądu ziemskiego ma swego viceregenta i susceptanta. Każdy powiat, w którym znajduje się filia sądu grodzkiego ma dodatkowo swoich podstarościego, sędziego grodzkiego, regenta ziemskiego i grodzkiego.

weba – tkanina z przędzy konopnej

węborek – kubełek z drewnianych klepek

wiecha – znak szynkowania piwa, wieniec- wina, krzyż - miodu

wiertel - miara objętości, cztery wiertele to ćwiertnia

wierzeje – podwoje, wrota podwójne, brama o dwu skrzydłach

włoka – przestrzeń do zabronowania w ciągu jednego dnia, **huba**. W królewszczyznach 33 morgi czyli 16,8 ha

wojski – *tribunus*, zastępca kasztelana do spraw wojskowych, opiekun rodzin w czasie gdy mężczyźni szli na wojnę, podlegał kasztelanowi, pilnował porządku w powiecie

wola – wolność, ziemia pusta oddana osadnikom z uwolnieniem ich od służb, powinności, czynszów na określony czas,

woźny- sługa publiczny do ogłaszania dekretów sądowych, wręczania pozwów

wyderkaff – zakupienie czynszów z nieruchomości,

wybraniectwo – żołnierz piechoty wybierany z każdego 20 gospodarzy wsi z dóbr królewskich, obdarzany ziemią i przywilejami

wygon- teren pod wspólne pastwisko, błonie

wystawa – ganek, wystająca część dachu, okap, w kościołach zwana sobotą,

zagrodnik, ogrodnik – chłop małorolny, lub bezrolny,

zastaw – pobieranie pożytków, bez rozliczania, z rzeczy zastawionej,

zastawnik – ten co daje pieniądze na zastaw

Miary i wagi

trzeba traktować orientacyjne, różniły się w przeciągu czasu i regionu

Miary powierzchni

Łan – długość 30 morgów, szerokość 1 morg, czyli 675 łokci na 225 łokci, albo 9 x 3 sznury

Mórg nowopolski = 2,2 mg reńskim (1853)

Włoka, huba około 16 ha, wartość 3 tys. zł w 1826 r.

Długości

mórg = 3 sznury = 30 prętów = 225 łokci,   **ćwierć** = 0,25 łokcia = 0,15 m

sznur = 10 prętów = 75 łokci,   **pręt** = 7,5 łokci = 4,46 m   **łokieć** = 0,6 m

pole = 12 stajów = 100 łokci   **staj**, staje = 8,5 łokci   **sążeń** = 3 łokcie = 1,8 m

stopa = 0,29 m

Objętości

Korzec = 3 wiertel

ćwiertnia = 4 wiertel = 72 garnce

korzec poznański = 20 garnców

wiertel = 18 garnców,

beczka = 72 garnce

antał = ¼ beczki = 18 garnców

garniec = 4 litry

Miary	przed-rozbiorowe	nowopolskie 1819-49
pojemności		
łaszt	3618 litry	3840 litry
korzec	120,6	128
korczyk	60,3	-
ćwierć	30,15	-
miarka, faska	15,1	-
garniec	3,77	4,0
kwarta	0,94	1,0
kwaterka	0,24	0,25
beczka	271,36	100,0

Wagi

cetnar = 5 kamieni

kamień = 32 funty,

funt = 32 łuty

łut = 48 skojców

talar = 6 złotych w 1804 r.

dukat = 19 zł w 1814 roku, 20 zł w 1832 r.

rubel = 6,6 złotych polskich w 1842 roku

Korzec pszenicy kosztował 11,20zł, żyta 9 zł, jęczmienia 7 zł, owsa 4,20.

Kura albo mendel jaj 12 groszy, kaczka 18 groszy, gęś 24 grosze.

W **1856** r. cena krowy 11-20 rbs, wołu 21-30 rbs.